

Investigating and understanding the ancient method in cataloguing and classifying the manuscripts of Razavi’s Astan Quds from the Safavid to Qajar period (1501-1925)

Naghme Feizi Jaghargh

BA in Knowledge and Information Science, MA in Manuscripts and Lithography, Organization of libraries, Museums and Documents Centre of Astan Quds Razavi, Mashhad, Iran. (Corresponding author)¹

Afshin Mousavi Chelak

Associate Professor, Department of Knowledge and Information Sciences, payame Noor University, Tehran, Iran.²

Abstract

This research investigates how Astane Quds Razavi’s manuscripts are listed and catalogued, using the remaining documents dating from the Safavid to Qajar periods. To identify the elements and principles of cataloguing and classifying Astane Quds Razavi manuscripts is the goal of this task. The manuscript center’s documented history of Astan cataloging in documents and books is what makes this research important. The research is a form of library and documentary study. The statistical population comprises 17 list titles, with 6 of them being related to the Safavid period, 5 of them being related to the Afsharid period, and 6 of them being related to the Qajar period. These lists have been examined and investigated. In this research, 11 lists of these numbers are examined and presented according to the quantity and quality of cataloguing. At the beginning, the scrolls and booklets with a list of old manuscripts and documents of Astane Qudse Razavi were reviewed. The manuscripts were initially examined in a comparative way after obtaining information from the manuscript repository, the methods of classification in the spine of the existing versions, and the shelf arrangement method, as well as the notes related to the method of classification of the subjects listed on the back of the page. The comparative analysis of scrolls and cataloguing booklets revealed that there are similarities and differences in the bibliographic elements in the catalogues of each period in terms of quantity and quality, bibliographic elements vary in terms of the type of element in each list and the method and way of presenting the entries, as well as the amount of information mentioned in each entry, which suggests that cataloguers had a personal preference for the lists. Compared to previous periods, the Qajar period lists are more complete and have better bibliographic organization. Subject classification is visible in the lists. When examining the arrangement of books in the manuscript repository, it can be seen that, in addition to thematic categorization of the books on the lists, the arrangement and placement of the manuscripts on the bookshelf are also done thematically and the books that are related to a specific subject are arranged together and numbered in order. The exquisiteness of Qurans and Quranic pamphlets is the basis for their separate grades and classifications.

Keywords: classification, bibliography and cataloguing elements, scrolls of book list, Astane Qudse Razavi, Qajar.

1. E-mail: naghme.58.feizi@gmail.com

2. E-mail: af.mousavi@pnu.ac.ir

<https://orcid.org/0009-0000-7679-7974>

بررسی و شناخت شیوهٔ قدما در فهرست‌نویسی و طبقه‌بندی نسخه‌های خطی آستان قدس رضوی از دورهٔ صفویه تا قاجار (۱۳۴۴ - ۹۰۷ ق)

نغمه فیضی جاغرق

کارشناس ارشد علم اطلاعات و دانش‌شناسی، کارشناس نسخ خطی و چاپ سنگی، سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، مشهد، ایران. (نویسندهٔ مسئول)^۱

افشین موسوی چلک

دانشیار، گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی، دانشگاه پیام نور، ایران.^۲

چکیده

هدف: در این پژوهش ساختار سیاهه‌نویسی و فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی کتابخانهٔ آستان قدس رضوی بر اساس اسناد و مدارک باقیمانده از دورهٔ صفوی تا قاجار بررسی می‌گردد. هدف از انجام این پژوهش، شناسایی عناصر و اصول فهرست‌نویسی و طبقه‌بندی نسخ خطی آستان قدس رضوی است. اهمیت این تحقیق به دلیل مستند بودن تاریخ فهرست‌نویسی در اسناد، مدارک و کتاب‌های موجود در مرکز نسخ خطی کتابخانهٔ آستان قدس رضوی است.

روش‌رویکرد پژوهش: این پژوهش از نوع مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی است. جامعهٔ آماری شامل تعداد ۱۷ عنوان فهرست است: ۶ فهرست مربوط به دورهٔ صفویه، ۵ فهرست مربوط به دورهٔ افشاریه و ۶ فهرست مربوط به دورهٔ قاجاریه. از این تعداد، ۱۱ فهرست در این پژوهش با توجه به کمیت و کیفیت فهرست‌نویسی بررسی و معرفی می‌گردد. در ابتدا محتوای طومارها و کتابچه‌های فهرست نسخه‌های خطی قدیمی و اسناد آستان قدس رضوی بررسی شد و سپس بر اساس اطلاعات به دست آمده از مراجعه به مخزن نسخه‌های خطی، شیوه‌های طبقه‌بندی در عطف نسخه‌های موجود و نحوهٔ چیدمان در قفسه و همچنین یادداشت‌های مرتبط با شیوهٔ طبقه‌بندی موضوعات مندرج در ظهر برگ اول نسخه‌های خطی به صورت تطبیقی مورد بررسی قرار گرفت.

یافته‌ها و نتایج: یافته‌های پژوهش در بررسی تطبیقی اطلاعات طومارها و کتابچه‌های فهرست‌نویسی نشان می‌دهد که عناصر نسخه‌شناسی در فهرست‌های هر دوره از لحاظ کمیت و کیفیت با یکدیگر شباهت‌ها و تفاوت‌هایی دارند. عناصر نسخه‌شناسی از نظر نوع عنصر، روش و شیوهٔ آوردن مدخل‌ها و همچنین میزان اطلاعات ذکرشده در هر مدخل با یکدیگر تفاوت دارند و به صورت سلیقه‌ای اعمال شده‌اند. فهرست‌های دورهٔ قاجار کامل‌تر از دوره‌های پیشین هستند و دارای نظامی بهتر از لحاظ مشخصات نسخه‌شناسی و طبقه‌بندی موضوعی است. بررسی چیدمان کتاب‌ها در مخزن نسخ خطی نیز نشان می‌دهد که علاوه بر طبقه‌بندی موضوعی کتاب‌ها در فهرست‌ها، چینش و محل قرار گرفتن نسخه‌های خطی در قفسهٔ کتاب‌ها هم به صورت موضوعی انجام گرفته و همهٔ کتاب‌های مربوط به یک موضوع خاص در کنار هم و به ترتیب شماره‌گذاری شده‌اند. قرآن‌ها و جزوات قرآنی نیز به صورت جداگانه و بر اساس درجهٔ نفاست آن‌ها نمره‌بندی شده و طبقه‌بندی گردیده است.

کلیدواژه‌ها: طبقه‌بندی، عناصر نسخه‌شناسی و فهرست‌نویسی، طومارهای فهرست کتاب، آستان قدس رضوی، قاجار

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۱۲ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۱۷ | تاریخ انتشار برخط: ۱۴۰۴/۱۱/۱۸

مقدمه

نسخه‌های خطی همواره نقش و جایگاه والایی در گسترش علم و فرهنگ داشته‌اند و دانش فهرست‌نویسی نیز از دیرباز تا کنون مورد توجه دانشمندان و اهل علم بوده و فراز و نشیب‌های فراوانی را از سر گذرانده است. دست یافتن به منابع اصلی تحقیق و پژوهش به‌ویژه در حوزه نسخه‌های خطی تنها از طریق بررسی فهرست‌های نسخ خطی امکان‌پذیر است. (افکاری، ۱۳۹۲: ص ۹).

در طول تاریخ با توجه به نیازهای پژوهشگران در مراجعه به متون و منابع علمی، فهرست‌های خطی که سیاهه‌ای ساده از کتاب‌ها بوده، تهیه و تدوین شده است. این فهرست‌ها در سیر تطوّر تکاملی خود تا عصر اینترنت که دوره عرضه منابع دیجیتال است، تغییرات متنوعی داشته است (تنکابنی، ۱۳۹۶).

وجود این نوع از فهرست‌ها یا سیاهه‌ها عناوین در گذشته، نشان‌دهنده روند و شیوه طبقه‌بندی در آن دوران بوده است. با مرور این فهرست‌ها و سیاهه‌ها درمی‌یابیم که علاوه بر شباهت‌ها، تفاوت‌هایی نیز در اطلاعات موجود در نسخه‌شناسی دوره‌های مختلف و میزان اطلاعات ارائه شده در هر مدخل با یکدیگر وجود دارد اما متأسفانه علاوه بر قدمت و اهمیتی که این منابع دارند، تاکنون در این باره به طور جدی قدمی برداشته نشده است.

نگارندگان می‌کوشند تا ضمن معرفی و شناسایی شیوه قدا در فهرست‌نویسی و طبقه‌بندی نسخه‌های خطی از طریق بررسی و تطبیق فهرست‌های قدا و عناصر و مدخل‌های مورد استفاده توسط فهرست‌نگاران پیشین، به نتایج کمی و کیفی دست یابند و همچنین مبنای طبقه‌بندی فهرست‌ها و سیاهه‌ها و نیز شیوه طبقه‌بندی و چیدمان این منابع را در قفسه‌های مخزن نسخ خطی آستان قدس رضوی مورد بررسی قرار دهد.

سؤالات پژوهش عبارت است از:

۱. ساختار سیاهه‌نویسی و فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی آستان قدس رضوی در دوره مورد پژوهش چگونه بوده است؟

۲. مبنای طبقه‌بندی نسخه‌های خطی در مرکز نسخ خطی آستان قدس رضوی در گذشته به چه صورت بوده است؟

۳. چه ارتباطی بین طبقه‌بندی و چیدمان نسخه‌های خطی با فهرست‌نویسی این منابع وجود دارد؟

اهداف پژوهش عبارت است از:

۱. بررسی و شناخت عناصر سیاهه‌نویسی و فهرست‌نویسی قدا در دوره صفوی، افشاری و قاجاری پیرامون نسخه‌های خطی مرکز نسخ خطی آستان قدس رضوی.

۲. شناخت شیوه طبقه‌بندی قدا در فهرست‌های دوره مورد پژوهش در مرکز نسخ خطی آستان قدس رضوی.

۳. بررسی ارتباط طبقه‌بندی و چیدمان نسخه‌های خطی با فهرست‌نویسی این منابع در مرکز نسخ خطی آستان قدس رضوی.

پیشینه پژوهش

پیشینه تحقیق و دامنه اطلاعات موجود درباره شیوه قدما در فهرست نویسی و طبقه بندی نسخه های خطی، پژوهش های متعددی را می طلبد و تاکنون در این باره تحقیقات چشمگیری صورت نگرفته است؛ از این رو ضرورت انجام چنین پژوهش هایی در این زمینه احساس می شود. با جستجوهای انجام شده در پایگاه های مختلف اطلاعاتی و سایت های مرتبط داخلی و خارجی در محدوده پژوهش عناوین ذیل بدست آمد:

محبوب فریمانی (۱۳۹۰) در کتاب تاریخچه کتابخانه آستان قدس رضوی بر پایه اسناد از صفوی تا قاجار، ضمن بیان چگونگی شکل گیری ساختار اولیه کتابخانه آستان قدس رضوی، تغییرات و توسعه این ساختار و بررسی ساختار اداری و سازمانی کتابخانه، به معرفی انواعی از فهرست ها در ادوار تاریخی دوره مورد پژوهش پرداخته است و این رویکرد حاصل بررسی چهار هزار برگ سند و وقف نامه چهارصد نسخه خطی است.

ایوب نازی و سکینه قاسم پور (۱۳۹۰) در مقاله ای با عنوان «فهرست نویسی نسخ خطی در کتابخانه ملی ایران: روندها و رویه ها» به بررسی دیدگاه ها و روش های متعدد فهرست نویسی نسخه های خطی در ایران پرداخته و با توجه به تفاوت های موجود در شیوه فهرست نویسی نسخه های خطی، آن ها را به سه دسته سنتی، میانه و مدرن تقسیم بندی کرده و فهرست های ۲۲ جلدی کتابخانه ملی را بر اساس مشخصات این سه دوره بررسی کرده و به این نتیجه رسیده اند که در نوع و میزان اطلاعات ارائه شده عناصر فهرست نگاری نسخ خطی، با یکدیگر تفاوت وجود دارد و نیز با مطالعه تطبیقی این سه شیوه مشخص گردید که فهرست های اخیر از شیوه یکدست و کامل تری برخوردارند.

حبیب الله عظیمی و ایوب نازی (۱۳۸۹) در مقاله «نسخ خطی و فهرست نویسی آن در ایران» با بررسی تولید نسخه های خطی و فهرست نویسی آن در حیطه فرهنگ و تمدن اسلامی-ایرانی نشان دادند که انگیزه های متعدد مذهبی، فرهنگی و اقتصادی در تولید نسخ خطی مؤثر بوده است و فهرست نگاران با استفاده از شیوه سنتی، میانه و مدرن به امر فهرست نویسی نسخ خطی پرداخته اند. نویسندگان در انتها به این نتیجه رسیده که در فهرست نویسی به روش سنتی و میانه، سلايق فهرست نگاران نقش اصلی و اساسی داشته ولی در روش مدرن از قواعد فهرست نگاری کتاب های چاپی استفاده شده است.

محمد هادی یعقوب نژاد (۱۳۹۰) در مقاله «طبقه بندی علوم و چالش های فرارو» که در فصلنامه علمی-پژوهشی فلسفه و الهیات در سال ۱۳۹۰ چاپ شده است، حین بررسی چالش های طبقه بندی دانش به چاره جویی برای مسائل و مباحث پیچیده و نامعلوم پرداخته و مسائل و روش های جدیدی را پیش روی تدوین طبقه بندی نوین علوم قرار داده است. اطهره احمدی و فائزه دلقندی (۱۴۰۱) در پژوهشی با عنوان «کارکردها و کاربردهای رده بندی علوم در کتابخانه های معاصر» که در مجله دستاوردهای نوین در مطالعات علوم انسانی، چاپ شده است، کاربردها و کارکردهای رده بندی علوم را در کتابخانه های معاصر با وجود اینترنت و شبکه های فضای مجازی، مورد بررسی و تحلیل قرار داده و به این نتیجه رسیده اند که با توجه به این که کارکردهای رده بندی علوم دچار تغییراتی شده، باید بازبینی هایی در طبقه بندی علوم صورت گیرد.

ایوب اکرمی (۱۳۸۹) در پژوهشی با عنوان «بررسی تطبیقی طبقه‌بندی‌های علوم در تمدن اسلامی» که در نشریه معرفت، در تیرماه ۱۳۸۹ چاپ شده است، با معرفی و مقایسه طبقه‌بندی‌های مهم و اصیل، ضمن این که به تفاوت طبقه‌بندی‌ها و عوامل مؤثر در آن‌ها پرداخته، سیر تحول طبقه‌بندی علوم در تمدن اسلامی را تشریح و بیان کرده و نقاط ضعف و قوت آن را نشان داده است.

احمد رضا احمدی میرقائد و لیلا جباری (۱۴۰۰) در مقاله «ضرورت، کاربست و اثرگذاری طبقه‌بندی در توسعه علوم» که در فصلنامه ترویج علم در سال ۱۴۰۰ چاپ شده است، به بررسی ضرورت، نقش و تأثیرات طبقه‌بندی علوم در توسعه علم پرداخته و به این نتیجه دست یافته‌اند که مهارت و توانایی داشتن در طبقه‌بندی کردن علوم، به معنای داشتن آگاهی و دانش کامل و به عبارتی داشتن تسلط علمی است که سبب ایجاد تأثیرات فرهنگی عمیق خواهد شد.

فهرست یا سیاهه

یکی از قدیمی‌ترین کتابخانه‌های ایران، کتابخانه آستان قدس رضوی است که از دیرباز مورد توجه اهل علم بوده است. وابستگی این مکان به آستان مقدس حضرت رضا (ع) باعث شده تا کتاب‌های زیادی وقف آن شود و از آغاز کار این کتابخانه، فهرستی از کتاب‌های موجود تهیه شود.

این فهرست‌ها شامل قرآن‌ها و مصاحف و کتاب‌های وقفی، رحل‌های قرآن، وقف‌نامه‌های آستان قدس، فهرست کتب مرمتی و.... است (محبوب فریمانی، ۱۳۸۸). آن‌ها در واقع سیاهه‌ای ساده از عناوین کتاب‌ها و در واقع نوعی برشمردن آثار بوده است.

آنچه امروزه به نام فهرست‌نویسی در کتابخانه‌ها مشهود است، ثبت مشخصات کتاب‌شناختی است. شکل تهیه فهرست‌های گذشته با امروز فرق دارد اما مفهوم هر دو، ثبت موجودی کتاب‌ها و بازیافت اطلاعات است. بنابراین یافتن فهرست‌هایی از این دست که امروزه به نام سیاهه از آن یاد می‌شود. می‌تواند در تاریخ فهرست‌نویسی به ما کمک کند. (محبوب فریمانی، ۱۳۹۰، ص ۱۱۹).

رویکردی که در گذشته نسبت به فهرست، وظیفه و تعریف آن وجود داشت، متفاوت از رویکرد و تعریف امروزی بود. تا قبل از ۱۳۰۵ شمسی، فهرست بیشتر به معنای یک سیاهه بود که کتاب‌های موجود در مجموعه‌های شخصی یا تألیفات یک نفر خاص را نشان می‌داد ولی در دوره معاصر و بعد از ۱۳۰۵ این تلاش‌ها مراحل تکامل را طی کرد (عظیمی، ۱۳۸۵).

به طور کلی شیوه‌های فهرست‌نویسی نسخ خطی را می‌توان به دو گروه سنتی و نوین تقسیم‌بندی کرد: شیوه سنتی که تا قبل از سال ۱۳۰۵ ش. در بین فهرست‌نویسان رایج بوده، بیشتر سیاهه‌مانند و در حد برشمردن آثار مد نظر بوده است.

شیوه مدرن که در آن فهرست‌نویسی بر اساس اصول و قواعد و استانداردهای کتابداری انجام می‌گیرد و به دو دسته تحلیلی و توصیفی تقسیم‌بندی می‌شود.

در این پژوهش، منظور از فهرست‌نویسی شیوه سنتی، آن است که در فهرست‌ها و سیاهه‌های به‌جامانده از گذشتگان در مخزن نسخ خطی آستان قدس رضوی دیده می‌شود. در بررسی این نسخه‌ها علاوه بر بررسی عناصر نسخه‌شناسی و

شناخت تقسیم‌بندی موضوعی کتاب‌ها در هر دوره، با شیوه کتابداری آن‌ها در طبقه‌بندی و چیدمان نسخه‌های خطی نیز آشنا می‌شویم.

تقسیم‌بندی موضوعی کتاب‌ها در فهرست‌ها:

شواهد و فهرست‌های موجود، حاکی از آن است که در گذشته قرآن‌ها به صورت جداگانه شماره‌گذاری می‌شده و تاریخ نمره‌بندی آن‌ها از کتاب‌ها مقدم‌تر بوده است. ابتدا قرآن‌های منسوب به ائمه و سپس سایر قرآن‌ها بر حسب درجه نفاست، تحت عنوان نمره اول، نمره دوم و... نمره‌بندی و فهرست شده‌اند و ذیل هر عنوان مشخصات نسخه‌شناسی مانند قطع، نام کاتب، تعداد سطور، تزئینات، نوع کاغذ، نوع جلد، نام واقف و... ذکر شده است (فهرست قرآن و کتب آستان قدس، ش ۱۸۲۲۴).

طبقه‌بندی کتاب‌ها در فهرست‌ها نیز ابتدا به صورت موضوعی بوده و سپس ذیل هر موضوع، عناوین کتاب‌های مربوط به آن موضوع، به طور مجزا شماره‌گذاری شده است (همان).

پاسخ به سوال اول و دوم پژوهش: در ادامه ساختار سیاهه‌نویسی و فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی و شیوه تقسیم‌بندی موضوعی فهرست‌ها در ادوار تاریخی صفویه تا قاجاریه مورد بررسی و پژوهش قرار می‌گیرد.

فهرست‌های عهد صفوی

در دوره صفویه فهرست‌های مختلفی از موجودی کتابخانه شامل انواع کتاب، قرآن، جزوات قرآنی، وقف‌نامه‌ها و... تهیه شده است که بر حسب نوع به دو دسته تقسیم می‌شود:

نوع اول: این نوع فهرست، موجودی کل کتابخانه را همراه با مشخصات کامل آن نشان می‌دهد که از این نوع فقط دو نمونه موجود است. در حالی که در دوره افشاری و قاجار، تعداد بیشتری از این فهرست فراهم شده است:

۱- فهرست کتاب‌ها در سال ۱۰۱۰ که موجودی کتاب‌ها را در حدود سال‌های ۱۰۰۷ تا ۱۰۱۰ ق نشان می‌دهد.

۲- فهرست کتاب‌ها در سال ۱۰۱۰-۱۰۱۱ که تحت عنوان عرض کتابخانه ذکر شده است (محبوب فریمانی، ۱۳۹۰، ص ۱۲۱-۱۲۰).

نوع دوم: شامل کتاب‌هایی که در سال‌های مختلف وقف شده است.

نمونه‌ای از فهرست‌ها نیز موجود است که فقط به نام و موضوع کتاب بسنده کرده است:

۱- فهرست و طومار کتاب‌های وقفی و نذری در سال ۱۰۳۲ (سند ۵۲۷۵۳)، در سال ۱۰۸۱ (سند ۵۲۷۵۶)، در سال ۱۰۸۳ (سند ۵۲۷۵۷-۵۲۷۵۸).

۲- فهرست موضوعی کتاب‌ها در سال ۱۰۸۱ ق (سند ۵۲۷۶۱)

۳- فهرست قرآن‌ها در حرم، در سال‌های ۱۰۹۱-۱۰۹۳. (سند ۵۲۷۶۹)

۴- فهرست وقف‌نامه‌های سال ۱۰۹۶-۱۰۹۷.

فهرست های نوع اول

دو فهرست کتابخانه از سال ۱۰۱۰ ق در زمان کتابداری میر غیاث الدین محمد در دست است. اولی با عنوان «تفسیر تحویل صاحب جمعان بیوتات روضه منوره از ابتدای سال ایت نیل ترکی تا اودئیل» یعنی مربوط به سال های ۱۰۰۷ تا ۱۰۱۰ ق است و دومی با عنوان «عرض بیوتات سرکار فیض آثار در سال اودئیل» که یعنی در سال ۱۰۱۰-۱۰۱۱ تهیه شده است. سند اول موجودی کتابخانه را در سال های مختلف می آورد و سند دوم کتاب های جدید را علاوه بر موجودی ذکر شده در فهرست اول، شامل می شود (محبوب فریمانی، ۱۳۹۰، ص ۱۲۱-۱۲۲).

فهرست سال ۱۰۱۰ ق مندرج در سند ۵۲۷۰۴: این فهرست با عنوان «تفسیر تحویل صاحب جمعان بیوتات روضه منوره از ابتدای سال ایت نیل ترکی تا اودئیل» یعنی مربوط به سال های ۱۰۰۷ تا ۱۰۱۰ ق است و قدیمی ترین فهرست است. این سند شامل فهرستی از موجودی کتابخانه است شامل کتاب ها، اشیاء کتابخانه و فهرست کتاب هایی که در هر سال به کتابخانه افزوده شده و یا به امانت رفته است که مشخصات هر یک به صورت کامل آمده است.

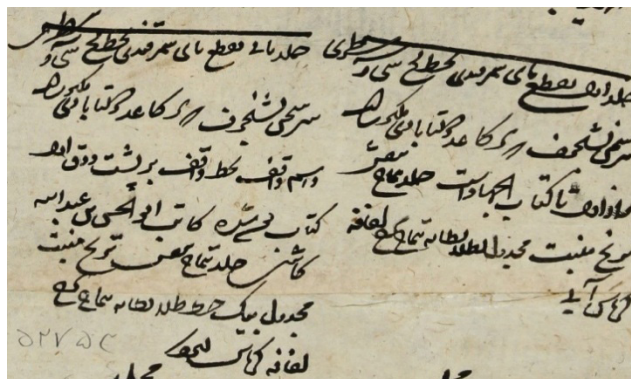
برای قرآن ها مشخصات نسخه شناسی مانند نوع قطع، خط، تعداد سطور، جدول و سرسوره، نوع جلد، بطانه، لفافه، نام واقف، نام کاتب، نوع تذهیب و سایر تزئینات آمده است. اگر قرآنی قابلق یا لفافه داشته مشخصات کامل آن ها نیز ذکر شده است. قرآن های ترجمه شده تحت عنوان «مترجم» آمده و قرآنی که ناقص بوده در ذیل مشخصات آن قید شده است. در این فهرست ها کتاب ها به صورت موضوعی تقسیم بندی شده اند و مشخصات کامل نسخه شناسی آن ها آمده است و همچنین اگر کتابی به صورت امانت نزد شخصی بوده و یا تازه وقف شده با ذکر عنوان «جدید» در حاشیه آن مشخص شده است.

در این فهرست برای سی پاره ها مشخصاتی مانند تعداد اوراق، حدود جزو و سوره ها ذکر شده است. مشخصات کامل وسایل موجود در کتابخانه همچون رحل ها، سی پاره دان، صندوق و ... نیز قید شده و این وسایل دارای فهرست و تقسیم بندی به صورت مجزا هستند.

فهرست های نوع دوم:

۱. فهرست سال ۱۰۳۲ ق: این فهرست طوماری، اطلاعات تعدادی کتاب وقفی را که در این سال وقف و تحویل کتابدار شده، آورده است. این کتاب ها اهدای تولیت میرزا ابوطالب رضوی است که از بابت وجوه نذری میر محمد جعفر فرزند میر شاه قاسم الحسینی التونی که مصحوب حاجی قوام الدین شیرازی از مکه آورده. به همراه تحویل چند جلد قرآن کریم با واقفان معلوم، به امید غیاث الدین محمد کتابدار کتابخانه در شعبان و رمضان ۱۰۳۲ ق. در این فهرست تمام مشخصات ۱۸ جلد کتاب شامل کتاب کلینی و غیره و کتاب کلینی ۲ جلد قید شده است. در ادامه آن ۴ جلد مصحف با ذکر مشخصات هر یک، به صورت جداگانه آمده است. این فهرست دارای طبقه بندی موضوعی خاصی نیست و موضوعات به ترتیب شامل فقه، معانی و بیان، تفاسیر فقهی و اصول فقه شیعیه است (سند شماره ۵۲۷۵۳).

مشخصات نسخه‌شناسی شامل نام کتاب، تعداد مجلدات به همراه مشخصات هر جلد به صورت جداگانه، نوع خط (اگر کتاب به دو خط نوشته شده، نوع خط هر یک)، تعداد سطور، قطع، تزئینات داخل متن، نوع کاغذ و رنگ آن، نام واقف، نوع جلد، رنگ جلد و تزئینات جلد، نام کاتب (اگر کتاب به خط خود واقف بوده)، محل ذکر شدن نام کاتب و واقف (یعنی اگر نام کاتب یا واقف بر پشت برگ اول آمده)، جنس و رنگ لفافه کتاب‌های دارای لفافه و قابل و تحویل شدن همراه با لفافه و موجودی کتاب‌های دارای چند بخش، ذکر شده است.

تصویر ۱: فهرست سال ۱۰۳۲ ق، سند شماره ۵۲۷۵۳

۲. فهرست سال ۱۰۸۱ ق: این فهرست طوماری از کتاب‌های وقفی و نذری است که به کتابدار تحویل شده است و شامل عناوین کتب موجود در کتابخانه آستان قدس با موضوع تفسیر قرآن (۸۹ جلد)، فهرست قرآن‌های وقفی که به کارکنان و افراد متفرقه توسط میر محمد صالح کتابدار داده شده (۸۹ جلد) و در ادامه فهرست قرآن‌ها و کتاب‌های وقفی به میر شمس‌الدین محمد حسینی، کتابدار کتابخانه آستان قدس (۳۱ جلد). تعداد صفحات این فهرست، ۶ برگ سند است و در کنار مشخصات هر کتاب مهر کتابدار حک شده است (سند شماره ۵۲۷۵۶).

در این فهرست فقط عناوین کتاب‌ها ذکر شده و برای کتاب‌های چندجلدی، جلد آن نیز قید گردیده است ولی مشخصات قرآن‌ها به طور کامل آمده و شامل قطع، نوع خط، تعداد سطور، تزئینات متن، نوع جلد، تزئینات جلد، بطانه و رنگ آن و نام واقف است و در مواردی که واقف معلوم نبوده، مشخص شده که واقف مشخص نیست.

۳. فهرست سال ۱۰۸۳ ق: این فهرست طوماری است شامل نذورات نقدی و جنسی، کتاب‌ها و قرآن‌های وقفی با ذکر مشخصات هر یک که توسط میر محمد صالح موسوی، ضابط نذورات، ضبط و تحویل تحویلداران آستان قدس شده است. این سند با عنوان «طومار نذورات» آمده و تنها شامل کتب و مصاحف نبوده، بلکه سایر وسایل نذری را نیز در بر گرفته است. در طومار مذکور، که ۲۳ جلد کتاب دارد، ۱۵ جلد آن قرآن و ۸ جلد کتاب، نذر شده است (سند شماره ۵۲۷۵۷). مشخصات هر کتاب شامل تاریخ وقف، اندازه قطع، نوع خط، تعداد سطور، تزئینات متن و سرسوره، نوع جلد، بطانه و رنگ آن، نوع کاغذ، نام کاتب و نام واقف است.

در این سال، طوماری شامل ۶ جلد کتاب وقفی که در ماه صفر ۱۰۸۳ ق به میر محمد صالح، کتابدار کتابخانه آستان قدس، تحویل داده شده، موجود است (سند شماره ۵۲۷۵۸).

۴. فهرست سال ۱۱۴۵ ق: شامل ۷۰۰ جلد کتاب وقفی نادرشاه، والی خراسان که از کتابخانه شاهی دارالسلطنه اصفهان به مشهد منتقل شده است و نادرشاه آن‌ها را بر مدارس آستان قدس وقف کرده است و در کتابخانه نگهداری می‌شود (سند شماره ۵۲۷۷۲).

عناصر نسخه‌شناسی و طبقه‌بندی موضوعی کتاب‌ها در فهرست‌های این دوره در جدول زیر آمده است:

جدول ۱: عناصر نسخه‌شناسی فهرست‌های دوره صفویه

فهرست سال ۱۰۸۳ ق (سند ۵۲۷۵۷ و ۵۲۷۵۸)	فهرست سال ۱۰۸۱ ق (سند ۵۲۷۵۶)	فهرست سال ۱۰۳۲ ق (سند ۵۲۷۵۳)	فهرست سال ۱۰۱۰ ق (سند ۵۲۷۰۴)	فهرست‌های دوره صفویه عناصر نسخه‌شناسی
✓	✓	✓	✓	عنوان کتاب
✓	✓	✓	✓	نام واقف
✓	×	✓	✓	نام کاتب
✓	✓	✓	✓	نوع خط
✓	✓	✓	✓	تعداد سطور
✓	✓	✓	✓	نوع کاغذ
×	×	✓	✓	رنگ کاغذ
✓	✓	✓	✓	قطع
✓	✓	✓	✓	نوع جلد
✓	×	✓	✓	رنگ جلد
×	✓	✓	✓	تزئینات جلد
✓	✓	✓	✓	تزئینات متن
✓	×	×	✓	تزئینات سرسوره
✓	✓	✓	✓	بطانه
×	×	✓	✓	لفافه
✓	✓	×	×	رنگ بطانه
×	×	✓	×	جنس لفافه
✓	×	×	×	تاریخ وقف

فهرست سال ۱۰۸۳ ق (سند ۵۲۷۵۷ و ۵۲۷۵۸)	فهرست سال ۱۰۸۱ ق (سند ۵۲۷۵۶)	فهرست سال ۱۰۳۲ ق (سند ۵۲۷۵۳)	فهرست سال ۱۰۱۰ ق (سند ۵۲۷۰۴)	فهرست‌های دوره صفویه عناصر نسخه‌شناسی
x	x	✓	x	رنگ لفافه

جدول ۲: موضوعات موجود در فهرست‌های دوره صفویه

فهرست سال ۱۰۸۳ ق (سند ۵۲۷۵۷)	فهرست سال ۱۰۸۱ ق (سند ۵۲۷۵۶)	فهرست سال ۱۰۳۲ ق (سند ۵۲۷۵۳)	فهرست سال ۱۰۱۰ ق (سند ۵۲۷۰۴)	ردیف
قرآن	قرآن	قرآن	قرآن	۱
حساب	تفسیر قرآن	تفاسیر فقهی	تفسیر	۲
طب		اصول فقه شیعه	فقه	۳
فقه		معانی و بیان		۴
نجوم				۵
فلسفه				۶

فهرست‌های عهد افشاری

در دوره افشار، فهرست‌هایی در سال‌های مختلف تهیه شده است که هر کدام مشخصات کامل کتاب‌ها را نشان می‌دهند.

۱- فهرست سال ۱۱۴۹ - ۱۱۵۰ ق. ۲- فهرست سال ۱۱۵۰-۱۱۵۱ ق. ۳- فهرست (عرض) سال ۱۱۵۳ ق. ۴- فهرست سال ۱۱۵۴-۱۱۵۵ ق.

۱. فهرست سال ۱۱۴۹ - ۱۱۵۰ ق مندرج در سند ۵۲۷۷۵: سربرگ این نسخه تحت عنوان «مفتاح مهمات و معاملات سرکار فیض آثار و مسجد جامع، سنه ثیلان ثیل، توجیهات و مقررات، توجیهات، سرکار فیض آثار، صورت‌المذکور، عرض کارخانجات، ۲۸ فرد کتابخانه مبارکه سرکار» آمده و در همه صفحات تکرار شده است. در این فهرست ابتدا تعداد کل مجلدات آورده شده و بعد به تفکیک، تعداد قرآن‌ها، قابلت، رحل، لفافه، صندوقچه و... مشخص گردیده است.

در انتهای صفحه مصاحف مجید و غیره که شامل قرآن، صحیفه کامله و خطوط ائمه است به همراه مشخصات کامل آن‌ها آمده است. تقسیم‌بندی آن‌ها به ترتیب شامل فهرست قرآن‌های منسوب به خط ائمه، فهرست قرآن‌ها (شامل تمام، جزوه، اوراق و صحیفه کامله)، فهرست قبوض امانت قرآن، فهرست کتب وقفی نادرشاه، نام امانت‌گیرندگان کتب وقفی نادرشاه و سپس فهرست کتب قدیم کتابخانه است.

در انتها فهرست تعدادی از کتب وقفی شاه عباس تحت عنوان «تفصیل کتب وقفی شاه عباس، به تحویل عالی حضرت میرزا زین العابدین، خلف میرزا سید علی طیب» در ۱۸ جلد با ذکر مشخصات آن‌ها آمده است.

درباره قرآن‌ها همه مشخصات آن‌ها به طور کامل ذکر شده و شامل قطع، تعداد سطور، نوع کاغذ، نوع و رنگ جلد، تزئینات متن و سرلوح‌ها است. مشخصات جزوات نیز شامل تعداد سطور، جلد، قطع، خط، مترجم، نوع خط مترجم، نوع کاغذ، تزئینات متن و سرلوح‌ها و تزئینات جلد است.

مشخصات کتب قدیم کتابخانه بدون طبقه‌بندی موضوعی خاص، شامل نام کتاب، نوع جلد و رنگ آن است و در برخی، نوع کاغذ و قطع و نوع خط نیز ذکر شده است.

۲. فهرست سال ۱۱۵۰-۱۱۵۱ ق مندرج در سند ۵۲۷۷۴: این فهرست در یونت نیل یعنی حدود سال ۱۱۵۰-۱۱۵۱ تهیه شده است و در سربرگ آن عنوان «عرض» آمده و مانند فهرست قبلی است با این تفاوت که فقط نام و مشخصات کتاب‌ها بدون طبقه‌بندی خاصی ذکر شده و هیچ اسمی از قرآن‌ها نیامده است.

۳. فهرست (عرض) در سال ۱۱۵۳ ق مندرج در سند ۵۲۷۷۷: این فهرست با سربرگ «عرض» در سال ۱۱۵۳ ق در ۴ صفحه سند تهیه شده است که اطلاعات هر ۴ صفحه یکسان می‌باشد. در این فهرست، فقط آمار کلی کتاب‌ها، قرآن‌ها و سایر وسایل کتابخانه آمده و برخلاف فهرست‌های قبل مشخصات نسخه‌شناسی کتاب‌ها و قرآن‌ها ذکر نشده است.

۴. فهرست سال ۱۱۵۴-۱۱۵۵ ق مندرج در سند ۵۲۷۸۱ و ۵۲۷۸۳: در سال ۱۱۵۴-۱۱۵۵ ق (تخافوی نیل) نیز دو فهرست تهیه شده است. البته آن‌طور که خود نسخه اشاره کرده ظاهراً از روی عرض‌های قبلی تدوین شده و تحویل تحویلدار شده است. احتمالاً این فهرست‌ها برای تحویل به تحویلدار تهیه شده است (محبوب فریمانی، ۱۳۹۰، ص ۱۷۴).

در فهرست اول (سند ۵۲۷۸۱)، مشخصات نسخه‌شناسی قرآن‌ها ذکر شده است؛ مانند قطع، نوع جلد، رنگ جلد، واقف، تعداد اوراق، تعداد سطر، تزئینات جلد، تزئینات متن و سرلوح، نوع کاغذ، نوع آسیب، مشخصات و جنس قابلق، بطانه و لفافه، نام خطاط، نوع خط و نام کاتب.

در فهرست دوم (سند ۵۲۷۸۳) علاوه بر قرآن‌ها فهرست کتاب‌ها هم آورده شده است. در این فهرست کتاب‌ها بر اساس زبان کتاب، به دو دسته عربی و فارسی تقسیم شده و ذیل هر دسته، نام کتاب‌ها آورده شده است.

مشخصات قرآن‌ها شامل قطع، نوع کاغذ، تزئینات متن، واقف، نوع جلد، رنگ جلد، تزئینات جلد، نوع خط، تعداد سطور و قابلق و مشخصات کتاب‌ها شامل عنوان، قطع، نوع جلد، رنگ جلد و نوع کاغذ است.

فهرست‌های دوره قاجار:

این دوره از لحاظ فهرست‌نویسی نسبت به دوره صفویه و افشاریه کامل‌تر است. در این دوره فهرست‌هایی از موجودی کتابخانه با رویکردی موضوعی تهیه شده است. محبوب فریمانی در کتاب خود تاریخچه کتابخانه آستان قدس رضوی،

دوره قاجار را دوره تکامل فهرست نویسی در کتابخانه دانسته و بیان کرده است که به لحاظ فهرست نویسی کتابخانه آستان قدس یکی از پیشگامان فهرست نویسی ایران در دوره قاجاری باشد.

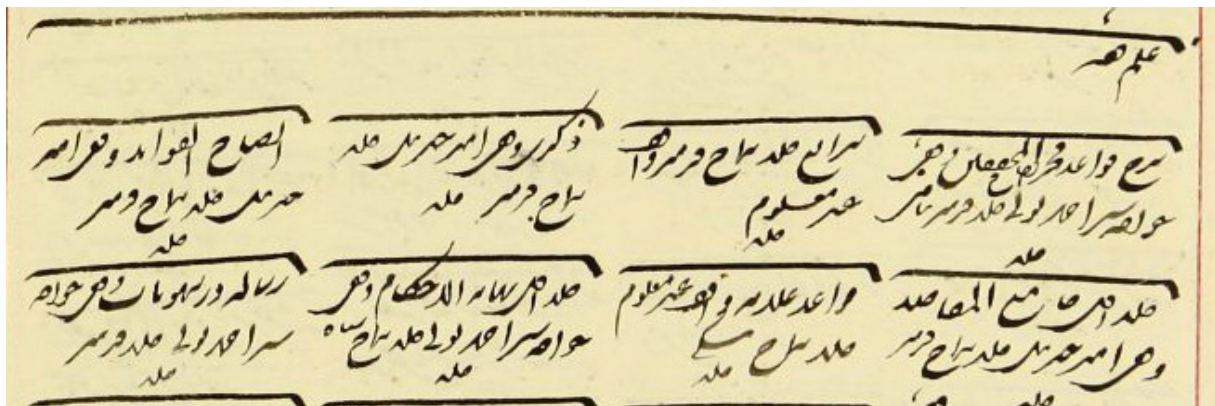
۱. فهرست مندرج در نسخه خطی (به صورت کتابچه) اجناس حرم در سال ۱۲۷۶ ق (نسخه خطی شماره ۱۶۵۳۳): نخستین فهرستی که در این دوره از کتابخانه به دست رسیده است، فهرستی است که در یکی از کتابچه‌های مربوط به صورت اجناس در حرم، ذکر شده است. این فهرست را در سال ۱۲۷۶ ق، حاجی میرزا ابوالحسن سرکشیک و حاجی ملاولی الله خادم به دستور عضدالملک، متولی باشی آستان قدس، تحت عنوان کتابچه بازدید عرض کتابخانه، تهیه کرده‌اند (محبوب فریمانی، ۱۳۹۰: ص ۳۰۸).

این فهرست در دو قسمت تهیه شده است: ۱. صورت و ریز اجناس حرم مطهر رضوی، رواق‌ها، تحویل خانه و... از جواهرات، ساعت‌ها، قرآن‌ها و لوازم دیگر ۲. فهرست سیاهه مصاحف و کتب کتابخانه رضوی.

قرآن‌ها در این فهرست به قلمی و انطباعی تقسیم شده است، قرآن‌های قلمی، شامل مواردی است که در ادامه می‌آید: قرآن‌های منسوب به خط مبارک ائمه (ع)، قرآن‌های به خط کوفی و قرآن‌های خط نسخ و ریحان، کلام الله تحویل فزاشان خمسه، قرآن‌هایی که به جهت تعمیر نزد صحافان است و آنچه از سابق به جهت تعمیر نزد صحاف‌ها می‌باشد.

قرآن‌های انطباعی که شامل قرآن‌های خطی تحویلی فزاشان که به جهت قرائت حفاظ پایین پا است و سپس آنچه بعد از عرض، وارد کتابخانه مبارکه شده است و در آخر چند جعبه سی جزو قرآنی به خط خوش و سایر اجزاء متفرقه.

گفتنی است که فهرست کتاب‌ها در ادامه قرآن‌ها و بر اساس تقسیم‌بندی موضوعی و بدون هیچ شماره‌گذاری، تنظیم شده است.

تصویر ۲:

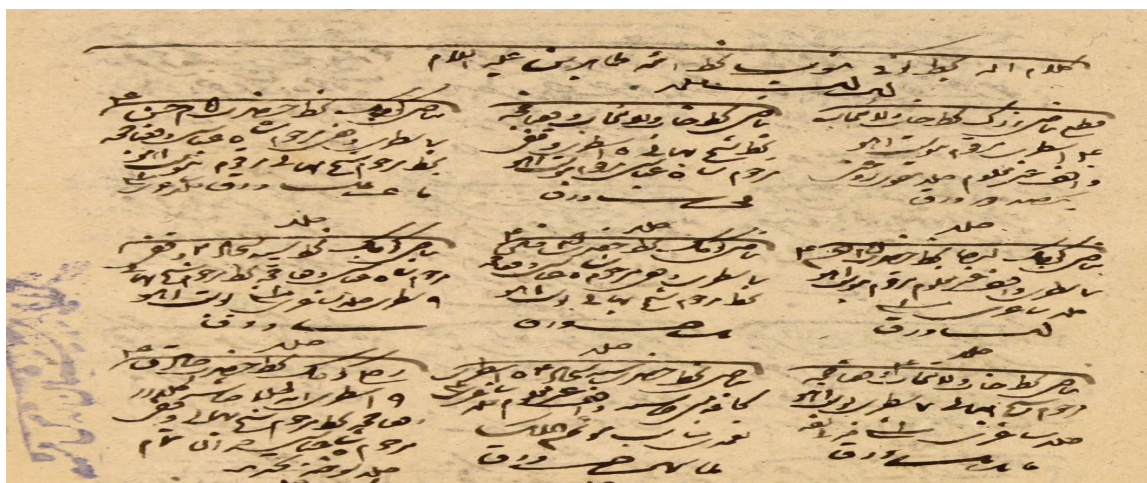
تقسیم‌بندی موضوعی بدون شماره‌گذاری

مشخصات نسخه‌شناسی در این فهرست بسیار مختصر ذکر شده که بیشتر شامل عنوان، واقف و نوع جلد بوده است. ترتیب موضوعات کتاب‌ها در فهرست در جدول موضوعات آمده است.

در ادامه کتاب‌ها، فهرست دفاتر قدیم شامل دفاتر به مهر سلطانی، کاغذ، نوشته جات و رحل‌ها را آورده است. سپس فهرست اسناد شامل وقف‌نامه جات و سواد آن، طومار املاک، وصیت‌نامه، اجاره‌نامه‌چ، مصالحه‌نامه‌چ و فرامین شاهان قاجار و احکام آمده و در انتها مشخصات مرقعات وقفی عبدالخالق مستور خان بخارا ذکر گردیده است.

۲. فهرست مندرج در نسخه خطی، فهرست قرآن و کتب آستان قدس در سال ۱۲۹۶ ق (نسخه خطی شماره ۱۸۲۲۴): فهرستی است که به دستور میرزا سعید خان مؤتمن الملک، متولی باشی آستان قدس رضوی در شوال ۱۲۹۶ ق تنظیم شده است. این فهرست در ۶۲ برگ تنظیم شده است.

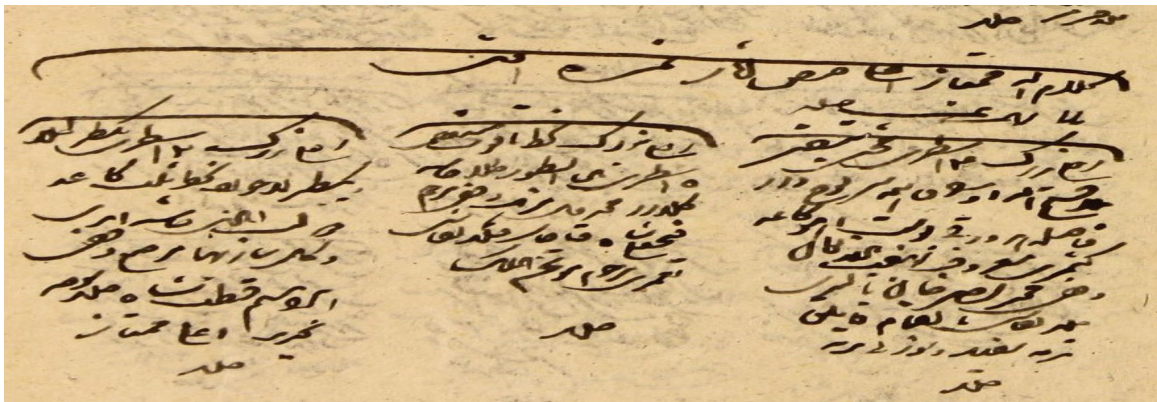
در این فهرست ابتدا تعداد کتب و موضوعات و سپس تفصیل موضوعات به همراه مشخصات نسخه‌شناسی آن‌ها ذکر شده است. ابتدا قرآن‌ها به قلمی و انطباعی تقسیم گردیده، قرآن‌های قلمی شامل قرآن‌های به خط کوفی منسوب به ائمه (ع) می‌شود و بعد از آن بقیه قرآن‌ها بر حسب درجه نفاست نمره‌بندی و تقسیم شده است (کلام‌الله نمره اول، کلام‌الله نمره ثانی، کلام‌الله نمره ثالث و...). جزوه‌های قرآنی نیز به قلمی و انطباعی تقسیم‌بندی شده، قرآن‌های انطباعی، موقوفات سرکار فیض‌آثار به دنبال آن آمده است. بعد از قرآن‌ها، کتاب‌ها مانند فهرست سال ۱۲۷۶ ق به صورت موضوعی طبقه‌بندی شده با این تفاوت که ذیل هر موضوع کتاب‌های مربوط به آن موضوع، به صورت مجزا شماره‌گذاری شده است (لازم به ذکر است که این روش شماره‌گذاری مجزا، در همه فهرست‌های دوره قاجار اعمال نشده و فقط برخی از فهرست‌های سال ۱۲۹۶ ق به بعد این ترتیب را دارند). در این فهرست تزئینات متن به صورت مختصر قید شده که احتمالاً نشان‌دهنده این است که قرآن‌ها و کتاب‌ها فاقد تزئینات خاص بوده‌اند. مشخصات نسخه‌شناسی نیز در این فهرست به صورت مختصر ذکر شده است.

تصویر ۳:

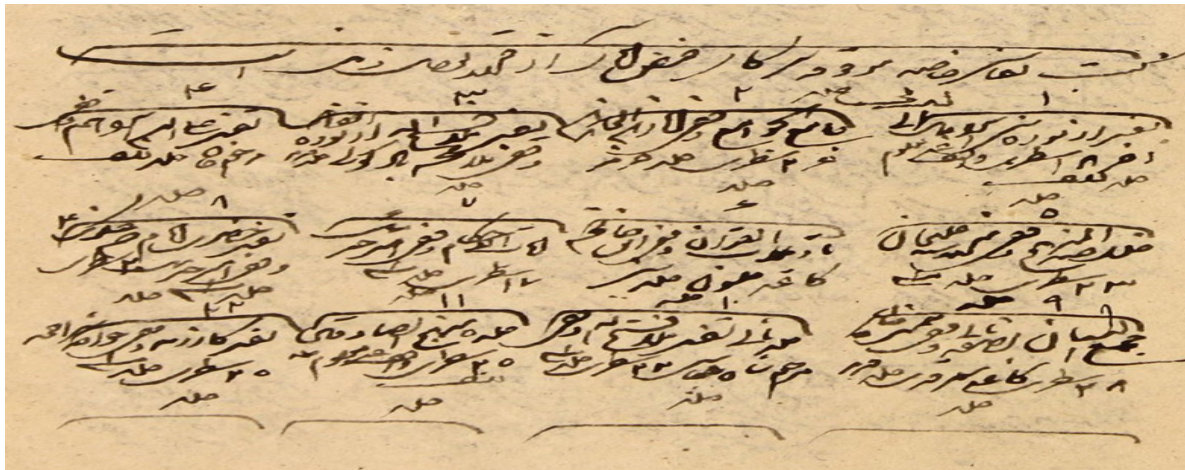
فهرست قرآن‌های منسوب به خط ائمه طاهرین (ع)، ن

نسخه خطی شماره ۱۸۲۲۴

تصویر ۴:

فهرست قرآن‌ها بر حسب درجه نفاست و نمره بندی،
نسخه خطی شماره ۱۸۲۲۴

تصویر ۵:

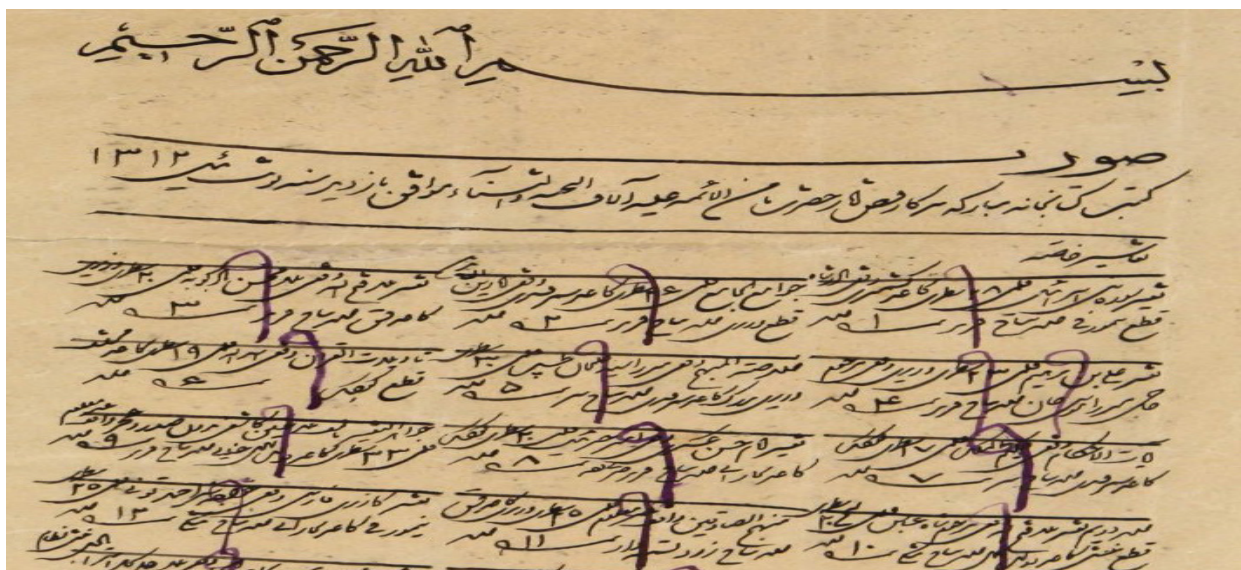
فهرست موضوعی کتب تفاسیر،
نسخه خطی شماره ۱۸۲۲۴

۳. فهرست مندرج در نسخه خطی فهرست کتب خطی آستان قدس در سال ۱۳۱۲ ق (نسخه خطی ۲۶۹۸۴): فهرستی است که در زمان ریاست عبدالعلی میرزا در سال ۱۳۱۲ ق تنظیم شده است. این فهرست شامل ۲۹۸۲ جلد عنوان کتاب در ۴۹ ورق بوده و با عنوان «صورت کتب کتابخانه مبارکه سرکار فیض آثار حضرت ثامن الائمه علیه آلاف و الثناء موائن بازدید سنه لوث ثیل ۱۳۱۲» آمده است.

کتاب‌ها در این فهرست مانند سایر فهرست‌های این دوره، موضوعی تقسیم‌بندی شده و سپس مانند فهرست ۱۲۹۶ در ذیل هر موضوع، کتاب‌ها شماره‌گذاری گردیده است. در این فهرست بر خلاف فهرست‌های قبل، از موجودی قرآن‌ها اسمی نیامده و فقط فهرست کتاب‌ها ذکر شده است.

مشخصات نسخه‌شناسی در این فهرست، نسبت به سایر فهرست‌ها از نظم بهتری برخوردار بوده است. این مشخصات در همه کتاب‌ها به صورت یکسان نیامده است؛ یعنی کتابی که دارای تزئین می‌باشد و کتابی که تزئینات ندارد از لحاظ نوع و عناصر نسخه‌شناسی با یکدیگر تفاوت دارند. کتاب‌های نفیس که دارای تزئینات هستند درجه‌بندی شده و با عنوان (درجه اعلی) قید شده است. در مورد کتاب‌های جلدی، موجودی هر کتاب ذکر شده است. (برای مثال جلد اول کافی مشتمل بر اصول و عبادات به انضمام فروع تا آخر حج (نسخه شماره ۲۶۹۸۴، ص ۱۱). در انتهای هر موضوع، تعداد کل کتاب‌های آن موضوع آمده و سپس به قلمی و انطباعی تقسیم شده و تعداد هر کدام به خط سیاق ذکر شده است. در انتها فهرست مرقات خطوط اساتید از نسخ و نستعلیق و شکسته و غیره آمده است.

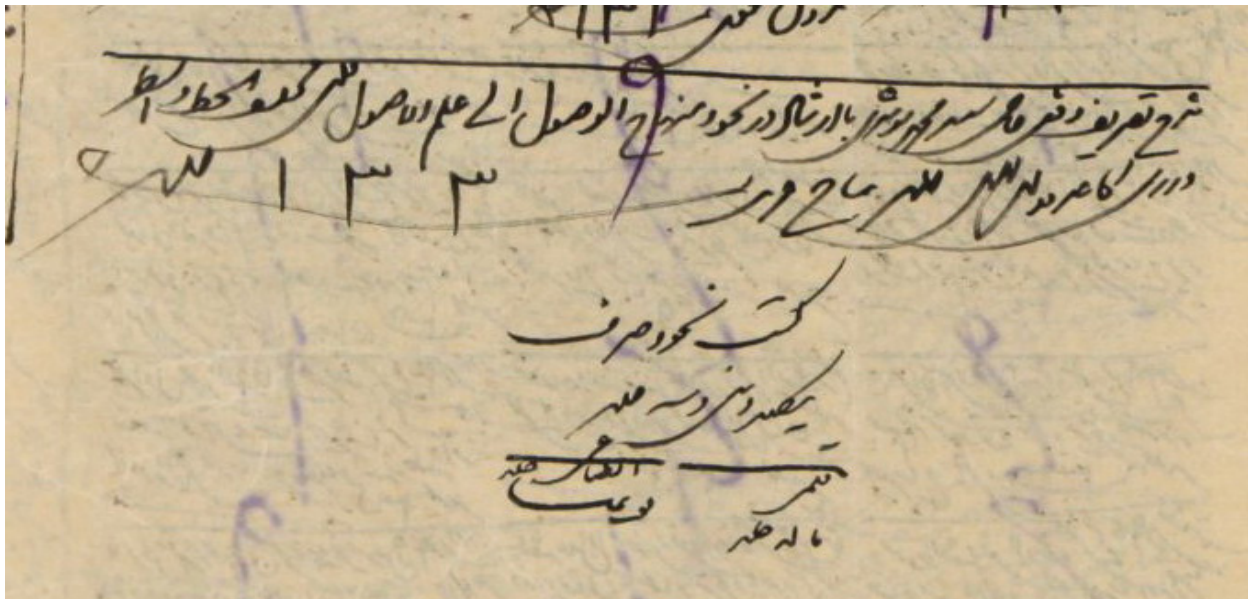
در زیر برخی عناوین این فهرست، نام مؤلف به چشم می‌خورد. در مورد کتاب‌های ادعیه و زیارات، نام کاتب و نیز اگر نسخه‌ای به خط خود واقف می‌باشد، در ذیل عنوان کتاب، نام او قید شده است. کلمه انطباعی در ذیل برخی عناوین، نشان از آن دارد که کتاب‌های چاپ سنگی و سربی نیز همراه با کتاب‌های خطی فهرست می‌شده است. در فهرست‌های این دوره اگر کتابی دارای ضمایم بوده، ذیل مشخصات آن قید شده است.

تصویر ۶:

طبقه‌بندی موضوعی کتاب‌ها در فهرست سال ۱۳۱۲،

نسخه خطی شماره ۲۶۹۸۴

تصویر ۷: تقسیم بندی تعداد کلی کتاب‌ها به قلمی و انطباعی، نسخه خطی شماره ۲۶۹۸۴

* عناصر نسخه‌شناسی و طبقه‌بندی موضوعی کتاب‌ها در فهرست‌های این دوره در جدول زیر آمده است.

جدول ۳:

عناصر نسخه‌شناسی فهرست‌های دوره قاجار

ردیف	فهرست سال ۱۲۷۶ (نسخه ۱۶۵۳۳)	فهرست سال ۱۲۹۶ (نسخه ۱۸۲۲۴)	فهرست سال ۱۳۱۲ (نسخه ۲۶۹۸۴)
عنوان کتاب	✓	✓	✓
نام مؤلف	×	×	✓
نام واقف	✓	✓	✓
نام کاتب	×	✓	✓
نوع جلد	✓	✓	✓
نوع خط	✓	✓	✓
نوع کاغذ	✓	✓	✓
تعداد سطور	✓	✓	✓
تزیینات مختصر متن	✓	✓	✓
تزیینات جلد	×	×	✓
قطع	✓	✓	✓
رنگ جلد	✓	✓	✓

فهرست سال ۱۳۱۲ (نسخه ۲۶۹۸۴)	فهرست سال ۱۲۹۶ (نسخه ۱۸۲۲۴)	فهرست سال ۱۲۷۶ (نسخه ۱۶۵۳۳)	ردیف
x	x	✓	تعداد اوراق
x	✓	x	شماره کتاب
✓	x	x	درجه نفاست
✓	x	x	ضمایم

جدول ۴:
طبقه بندی موضوعی فهرست های دوره قاجار

فهرست سال ۱۲۷۶ ق (نسخه ۱۶۵۳۳)		ردیف
قرآن های به خط کوفی منسوب به ائمه، قرآن های خط نسخ و ریحان	قلمی انطباعی	۱
		۲
علم قرائت		۳
علم ادعیه	قلمی انطباعی	۴
علوم علم تفسیر کلام الله		۵
علم فقه	فقه عامه فقه خاصه	۶
علم اصول فقه		۷
علم رجال		۸
علم معانی و بیان		۹
علم الاخلاق و المعارف		۱۰
علم ریاضی و هندسه و حساب		۱۱
علم اللغة		۱۲
علم منطق		۱۳
علم النحو و الصرف		۱۴
الاخبار، اصول و فروع و الخطب و شروحها		

فهرست سال ۱۲۷۶ ق (نسخه ۱۶۵۳۳)		ردیف
	علم حکمت و کلام	۱۵
	علم طب	۱۶
	تواریخ و اشعار	۱۷

فهرست سال ۱۲۹۶ ق (نسخه ۱۸۲۲۴)		
قرآن	قلمی	قرآن‌ها به خط کوفی منسوب به ائمه قرآن‌ها بر حسب درجه نفاست (نمره اول، نمره ثانی و نمره ثالث)
جزوه‌های قرآنی به خط کوفی		قرآن‌های موقوفات
جزوه‌های قرآنی به خط خوشنویس (نسخ و ریحان)	انطباعی	
تفاسیر		تفاسیر خاصه
		تفاسیر عامه
ادعیه و زیارات		
اخبار		اخبار خاصه
		اخبار عامه
فقه		
اصول فقه		
حکمت و کلام		
معانی و بیان		
لغت		
علم طب		
رجال		
قرائت		
معارف و اخلاق		
نحو و صرف		
ریاضی و هندسه و حساب		
تاریخ و دیوان و اشعار		

ردیف	فهرست سال ۱۳۱۲ (نسخه ۲۶۹۸۴)		تعداد جلد
۱	تفاسیر	تفاسیر خاصه	۱۱۶
		تفاسیر عامه	۱۳۸
۲	اخبار	اخبار خاصه	۳۸۲
		اخبار عامه	۳۰
		اخبار خاصه فارسی	۶۳
۳	فقه	فقه خاصه علمای اثنی عشریه	۳۵۸
		فقه خاصه فارسی	۶۳
		فقه عامه	۲۷
۴	اصول فقه امامیه		۱۱۹
۵	حکمت و کلام و اصول عقاید و امامت		۳۱۶
۶	علوم ریاضی، هندسه و هیئت و نجوم و حساب و غیره		۸۷
۷	رجال و انساب		۳۴
۸	اخلاق		۴۷
۹	معانی و بیان و بدیع		۵۰
۱۰	منطق		۸۸
۱۱	طب		۹۹
۱۲	تواریخ		۱۱۵
۱۳	ادبیات		۱۵۹
۱۴	نحو و صرف		۱۳۸
۱۵	لغت		۷۱
۱۶	قرائت		۲۷
۱۷	ادعیه و زیارات		۲۲۶

با بررسی و تحلیل دوره‌های مختلف تاریخی (از صفویه تا قاجار) عناصر نسخه‌شناسی و تقسیم‌بندی موضوعی فهرست‌ها طبق جدول زیر بدست آمد:

جدول ۵:

عناصر نسخه‌شناسی در دوره‌های مختلف تاریخی

ردیف	عناصر نسخه‌شناسی	دوره صفوی	دوره افشاری	دوره قاجاری
۱	عنوان کتاب	✓	✓	✓
۲	اطلاعات کتاب‌شناختی (توصیفی)	✓	✓	✓
۳	نام مؤلف	x	✓	✓
۴	نام واقف	✓	✓	✓
۵	نام کاتب	✓	✓	✓
۶	نوع خط	✓	✓	✓
۷	تعداد سطور	✓	✓	✓
۸	نوع کاغذ	✓	✓	✓
۹	تزئینات متن	✓	✓	✓
۱۰	قطع	✓	✓	✓
۱۱	نوع جلد	✓	✓	✓
۱۲	رنگ جلد	✓	✓	✓
۱۳	تزئینات جلد	✓	✓	✓
۱۴	درجه نفاست	✓	✓	✓
۱۵	ضمایم	x	✓	✓
۱۶	شماره کتاب	✓	✓	✓

جدول ۶:

تقسیم‌بندی موضوعی کتاب‌ها در دوره‌های مختلف تاریخی

ردیف	صفوی	افشاری	قاجاری
۱	تفاسیر	تفاسیر	تفاسیر خاصه/ عامه
۲	اخبار	اخبار	اخبار خاصه/ عامه
۳	ادعیه	ادعیه	ادعیه و زیارات
۴	فقه	فقه	فقه خاصه/ عامه
۵	اصول	اصول	اصول فقه

ردیف	صنفوی	افشاری	قاجاری
۶	حکمت	حکمت	حکمت و کلام و اصول عقاید و امامت
۷	منطق	منطق	منطق
۸	لغت	لغت	لغت
۹	طب	طب	طب
۱۰	قرائت	قرائت	قرائت
۱۱	اخلاق	اخلاق	معانی و بیان
۱۲	صرف و نحو	صرف و نحو	صرف و نحو
۱۳	نجوم	نجوم	ریاضی و هندسه و حساب و هیئت و نجوم
۱۴	تاریخ	تاریخ	تاریخ
۱۵	ادبیات	ادبیات	ادبیات
۱۶	-	-	معارف و اخلاق
۱۷	-	-	رجال

طبقه‌بندی و چیدمان نسخه‌های خطی

در بررسی شیوه‌ی قدما، علاوه بر عناصر نسخه‌شناسی و فهرست موضوعی کتاب‌ها، شیوه‌ی کتابداری آن‌ها در طبقه‌بندی و چیدمان نسخه‌های خطی مورد بررسی قرار گرفت. با نگاهی گذرا به مخزن نسخ خطی شاهد آن هستیم که در گذشته علاوه بر طبقه‌بندی موضوعی کتاب‌ها در فهرست‌ها، چیدمان و محل قرار گرفتن نسخه‌های خطی در قفسه‌ی کتاب‌ها نیز به صورت موضوعی بوده و همه‌ی کتاب‌های مربوط به یک موضوع خاص، در کنار هم و به ترتیب شماره‌گذاری شده‌اند. قرآن‌ها و جزوات قرآنی به صورت جداگانه و بر اساس درجه‌ی نفاست آن‌ها نمره‌بندی و طبقه‌بندی شده و قرآن‌های منسوب به خط ائمه از سایر قرآن‌ها جداسازی شده است. در ظهر برگ اول برخی نسخه‌ها، موضوع مربوط به آن نسخه ذکر شده است و از این لحاظ بازیابی نسخه را آسان می‌کرده است.

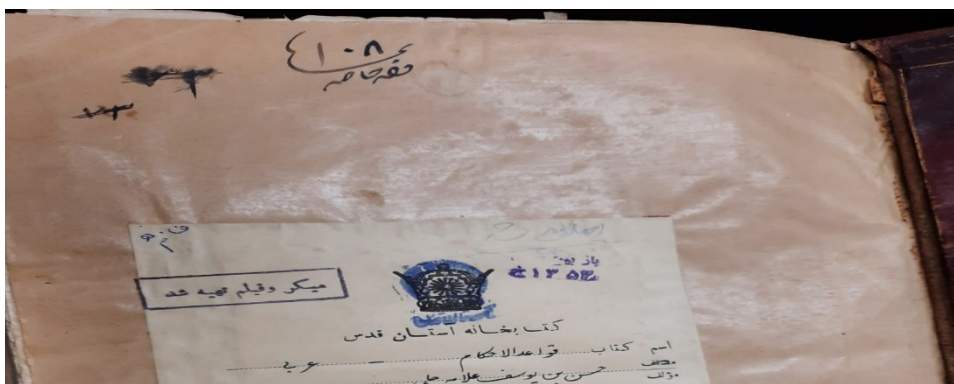
شیوه‌های طبقه‌بندی در عطف نسخه‌های موجود و نحوه‌ی چیدمان در قفسه (عمودی و افقی) و همچنین یادداشت‌های مرتبط با شیوه‌ی طبقه‌بندی موضوعات، مندرج در ظهر برگ اول نسخه‌های خطی، همگی بر طبقه‌بندی و طرز چیدمان موضوعی این کتاب‌ها در گذشته گواه است. این شیوه‌ی طبقه‌بندی نشان‌دهنده‌ی آن است که پیشینیان نیز در آن دوران از نظامی منطقی در ساماندهی کتاب‌های خطی استفاده کرده‌اند که به نوعی بازیابی و دسترسی به نسخه‌های خطی را آسان می‌کرده است. در ادامه، نمونه‌ها و تصاویری از شیوه‌ی طبقه‌بندی قدما در مخزن نسخ خطی آستان قدس رضوی آمده است:

تصویر ۱۳: طبقه‌بندی کتاب‌ها بر اساس موضوع و به ترتیب شماره در قفسه

تصویر ۱۴: طبقه‌بندی قرآن‌ها بر اساس درجه نفاست آن‌ها

تصویر ۱۵: طبقه‌بندی موضوعی در ظهر برگ اول نسخه

پاسخ به سوال سوم پژوهش: حال که ساختار فهرست نویسی و شیوه طبقه بندی قدما را در مخزن نسخ خطی کتابخانه آستان قدس رضوی مورد بررسی و شناخت قرار دادیم، در این قسمت به سوال سوم پژوهش پاسخ می دهیم، که چه ارتباطی بین شیوه طبقه بندی و چیدمان نسخه های خطی با فهرست نویسی این منابع وجود دارد؟

فهرست نویسی، روشی برای توصیف مشخصات ظاهری و تحلیل محتوایی نسخه های خطی است تا عناوین و اصالت نسخه های خطی شناسایی و تعیین محل آن ها آسان شود. فهرست نویسی با استفاده از دانش شخصی خود و در نظر گرفتن نیازهای محققان و پیروی از خط مشی کتابخانه، فرایند فهرست نویسی را انجام می دهد و تلاش می کند که بتواند نسخه های کمیاب و ناقص را به درستی شناسایی کند و از آنجا که معرفی و شناسایی یک نسخه خطی واحد، در فهرست های مختلف با شیوه ها و زبان های گوناگونی انجام می گیرد، مخاطب هر فهرست گاه در استفاده از اطلاعات آن با گوناگونی بیان و گاه اشکالاتی مواجه می شود (افکاری، ۱۳۹۳: ص ۱۲). متأسفانه فهرست نویسی نسخه های خطی به روش یکسان و استاندارد انجام نمی شود و اغلب فهرست نگاران حاضر به پذیرفتن قواعد جدید نیستند، این امر باعث عدم یکدستی مشخصات کتاب شناختی در فهرست ها شده است و باعث می شود جستجوها به نتایجی جامع و مانع ختم نشوند. فهرست کردن نسخه های خطی باید بر اساس روش علمی و دقیق انجام پذیرد، اطلاعات، کامل و جامع ذکر شود و به فهرست های پیشین نیز توجه و مراجعه گردد.

افزون بر آن، کتاب های ناقص یا ناشناخته کمتر مورد توجه و شناسایی دقیق فهرست نگاران قرار گرفته است و روش های علمی مانند مقابله و تطبیق نسخه ها با نمونه های موضوعی مشابه، کمتر به چشم می خورد.

عدم وجود روش علمی، به دلیل عدم دسترسی به کتاب ها به لحاظ قدمت و نفاست و نیز نبودن طبقه بندی موضوعی نسخه ها در مخازن است؛ چون کتاب ها بر اساس شماره ثبت در قفسه چیده شده، امکان مقابله با نسخه مشابه، به دلیل عدم قرارگیری متون هم موضوع در کنار هم و نیز تمام آثار نویسنده در یک موضوع خاص وجود ندارد. همچنین امکان مشاهده سایر نسخه های مشابه یک اثر به ترتیب تاریخ کتابت، در کنار همدیگر در قفسه میسر نیست و نحوه قرارگیری نسخه ها، کار بازیابی را که هدف اصلی طبقه بندی است، با مشکل مواجه می کند و باعث می شود که فهرست نگاران و محققان در شناسایی صحیح نسخه های خطی دچار ابهام گردند.

لذا پیروی از شیوه نوین و منطقی طبقه بندی نسخه های خطی و فهرست نویسی دقیق و صحیح این منابع به فهرست نویسی کمک می کند تا نسخه های خطی کمیاب و ناقص را به درستی شناسایی کرده و محل دقیق آن را پیدا کند و با تطبیق و مقابله دقیق این نسخه ها، به فهرست نویسی صحیح و کاملی دست یابند و محققان نیز می توانند تمامی اطلاعات مربوط به منابع فهرست نویسی شده را با استفاده از نرم افزار کتابخانه ای مشاهده و مورد پژوهش قرار دهند.

دلایل عدم طبقه بندی موضوعی نسخه های خطی در دوران حاضر:

۱. عدم امانت نسخه های خطی به لحاظ ارزش ذاتی و مادی، قدمت و کمیاب و منحصر به فرد بودن آن ها.

۲. عدم امکان دستیابی و استفاده از اصل نسخه و دسترسی به تصویر دیجیتال یا اسکن آن‌ها به دلیل حفظ و نگهداری از نسخ خطی.

۳. کمبود فضا برای چیدمان و قرار دادن نسخه‌های تازه خریداری شده، اهدایی و وقفی.

۴. مشکلاتی که در ابواب جمع‌داری این نسخه‌ها ممکن است بوجود آید.

۵. سهل و آسان نمودن کار کتاب‌چینی این منابع در قفسه‌های کتاب.

۶. کمبود زمان جهت شناسایی و اصالت نسخه‌های خطی و فهرست‌نویسی این منابع توسط فهرست‌نگار.

طبق اصول و قوانین کتابداری و کتابخانه‌ها، هر مسئول و کتابداری باید پس از دریافت نسخه خطی، با هدف ایجاد دسترسی سریع به منابع، در کوتاه‌ترین زمان ممکن، نسخه‌های خطی را فهرست‌نویسی کند. حجم زیاد کتاب‌ها در بدو ورود به کتابخانه و نبودن زمان کافی برای فهرست کردن و شناسایی کتاب‌ها توسط فهرست‌نویس، قبل از چیدمان در قفسه، باعث شده است که کتاب‌ها بدون شناسایی و کشف هویت و فقط بر اساس ترتیب ورود نسخه‌ها به کتابخانه و شماره نسخه و بدون نظم نوین و منطقی ساماندهی شده و داخل قفسه چیده شوند.

نتیجه‌گیری

نتایج پژوهش نشان می‌دهد که قداماً قبل از آشنایی با رده‌بندی و فهرست‌نویسی نوین، برای طبقه‌بندی و فهرست کردن کتاب‌ها شیوه‌های خاصی داشته‌اند. بررسی و تحلیل فهرست‌ها نشان داد که عناصر نسخه‌شناسی ارائه شده در هر دوره از لحاظ کمیت و کیفیت با یکدیگر شباهت‌ها و تفاوت‌هایی دارند و از نظر نوع عنصر ذکر شده در هر فهرست و روش و شیوه آوردن مدخل‌ها و همچنین میزان اطلاعات ذکر شده در هر مدخل، همانندی و همسانی وجود ندارد؛ یعنی در هر فهرست سلیقه شخصی اعمال شده است که این امر از ویژگی‌های شیوه فهرست‌نویسی سنتی بوده است. با بررسی فهرست‌های پیشینیان، مشخص شد که شیوه طبقه‌بندی کتاب‌ها در آن ادوار دارای نظم خاصی و به صورت موضوعی بوده و این در فهرست‌ها نیز اعمال می‌شده است. همچنین شیوه‌های طبقه‌بندی در عطف نسخه‌های موجود، نحوه چیدمان در قفسه و همچنین یادداشت‌های مرتبط با شیوه طبقه‌بندی موضوعات (مندرج در ظهر برگ اول نسخه‌های خطی) همگی گواه بر طبقه‌بندی و طرز چیدمان موضوعی این کتاب‌ها در گذشته است و نشان می‌دهد که پیشینیان نیز در آن دوران از نظم منطقی در ساماندهی کتاب‌های خطی استفاده کرده‌اند که بازایی و دسترسی به نسخه‌های خطی را فراهم می‌کرده است. لذا با کمک این پژوهش شاید بتوان نظام فهرست‌نویسی و طبقه‌بندی نسخه‌های خطی را به گونه‌ای طرح‌ریزی کرد که مزایای فهرست‌نویسی و طبقه‌بندی دانشمندان پیشین را در بر داشته باشد.

منابع

- احمدی تنکابنی، حسین (۱۳۹۶). «فهرست نویسی نسخ خطی در فرآیند تکامل از شیوه سنتی تا دیجیتال سازی». فصلنامه راه‌آورد نور. (شماره ۶۰)، ۴۵.
- احمدی میرفائذ، احمد رضا؛ جباری، لیلا (۱۴۰۰). «ضرورت، کاربست و اثرگذاری طبقه‌بندی در توسعه علوم». فصلنامه ترویج علم. (شماره ۲۰)، ۷-۱۰.
- احمدی، اطهره؛ دلقندی، طاهره (۱۴۰۱). «کارکردها و کاربردهای رده‌بندی علوم در کتابخانه‌های معاصر». نشریه دستاوردهای نوین در مطالعات علوم انسانی. سال پنجم، (شماره ۵۷)، ۲.
- افکاری، فریبا (۱۳۹۳-۱۳۹۲). روش‌شناسی فهرست‌نگاری نسخ خطی ایرانی اسلامی: تدوین اصول و قواعد سبک‌های فهرست‌نگاری شرقی و غربی از ۱۳۰۵ (قرن ۱۹ م) تا به امروز. دانشگاه تهران: دانشکده علوم اطلاعات و دانش‌شناسی.
- اکرمی، ایوب (۱۳۸۹). «بررسی تطبیقی طبقه‌بندی‌های علوم در تمدن اسلامی». نشریه معرفت. (شماره ۱۵۱)، ۷۶.
- جهادی حسینی، امیر (۱۴۰۲)، متن‌شناسی بخش معانی نسخه خطی بدایع الصنایع برگرفته از: <https://civilica.com>.
- عظیمی، حبیب‌الله (۱۳۸۵). فهرست نویسی نسخه‌های خطی: ج ۲ ص ۱۲۵۵، دایرةالمعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی: سرویراستار دکتر عباس حری. تهران، کتابخانه ملی.
- عظیمی، حبیب‌الله؛ نازی، ایوب (۱۳۸۹). «نسخ خطی و فهرست نویسی آن در ایران». نشریه تحقیقات کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاهی. سال چهل و چهارم، (شماره ۵۲)، ۷۱-۹۲.
- کمپفر، انگلبرت (۱۳۶۰). سفرنامه کمپفر به ایران. ترجمه کی‌کاووس جهان‌داری. تهران: خوارزمی.
- محبوب، الهه. (۱۳۸۸). «فهرست‌های کتابخانه آستان قدس رضوی از صفویه تا قاجار». شمس: نشریه الکترونیکی سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی. (شماره ۱)، ۱-۲.
- محبوب، الهه (۱۳۹۰). تاریخچه کتابخانه آستان قدس رضوی بر پایه اسناد از صفوی تا قاجار (۱۳۴۴-۹۰۷ ق). مشهد: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
- نازی، ایوب؛ قاسم‌پور، سکینه (۱۳۹۰). «فهرست نویسی نسخ خطی در کتابخانه ملی ایران: روندها و رویه‌ها». مجله مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات. (ش ۸)، ۱۰۵.